

शास्त्रीय सङ्गीतमा सङ्गत गरिने प्रचलित तालहरूको सन्दर्भ

सरोजनी तण्डुकार*

लेखसार

सङ्गीतमा तालको ठुलो महत्त्व हुन्छ । त्यसैले परम्परादेखि चल्दैआएको शास्त्रीय सङ्गीतमा विभिन्न तालहरूले उचित स्थान पाएका छन् । यिनै तालहरूले गायन, वादन तथा नृत्यसँग एकाकार भई सङ्गत गर्ने गरिन्छ । तालले नै सङ्गीतलाई समयसँग समन्वय गराई फुलाउने र फलाउने गर्दछ । प्राणीहरूको चेतनालाई उचित मार्गमा बगाउन तथा श्रृङ्गारिकता भर्दै रोचक बनाउने तत्त्व नै ताल हो । शास्त्रीय सङ्गीतमा सङ्गत गरिने तालहरूको सङ्कालो मध्ये बहु-व्यापक रूपका साथ सङ्गतमा आउने तालहरूको मात्र यहाँ उल्लेख गरिएको छ । अन्य धेरै अप्रचलित तालहरू पनि शास्त्रीय सङ्गीतको प्रस्तुतिमा यदाकदा प्रयोग भएको पाइएतापनि ती नगन्य मात्रामा रहेको र कठिन तथा जटिल समेत भएकोले तिनको यहाँ उल्लेख भएको छैन । ध्रुवपद, धमार, ख्याल, ठुमरी, भजन, गीत, गत, तोडा आदि गायनशैली तथा वादनमा विशेष रूपले प्रयोग गरिने तालहरूको मात्र परिचयात्मक वर्णन गरिएको छ । तालहरूको उत्पत्ति, अङ्ग वर्णन, विलम्बितलय, मध्यलय, द्रुतलय आदिमा गायन र वादनका विविध शैलीअनुसार प्रस्तुत लेखमा अनुसन्धानद्वारा उचित मार्गदर्शन दिने काम भएको छ । शास्त्रीय सङ्गीत रूचाउने विभिन्न देशका सङ्गीत समाजमा प्राज्ञिक रूपले अपनाइएका प्रचलित तालहरूको सन्दर्भलाई मात्र प्राथमिकता दिई सो को आधारमा यस लेखलाई गुणात्मक ढङ्गले विश्लेषण गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : शास्त्रीय, सङ्गीत, सङ्गत, प्रचलित ताल, दश प्राण

विषयपरिचय

कुनै पनि विषयसँग सम्बन्धित भई यथार्थपरक अनुसन्धान र समष्टिगत अध्ययनको क्रमपूर्वक विधि प्रकृत्यासहित गरिने वैज्ञानिक व्याख्या विश्लेषणलाई शास्त्रीय भनिएको हो ।

सङ्गीत भन्नाले सम-सङ्ग-गीत शब्दहरू अर्थात एक आपसमा मिलिजुलि गाइने, बजाइने तथा नाँच्ने संयुक्त प्रकृत्यालाई सङ्गीत भनिन्छ (आचार्य, २०५६, पृ. १) । गतिशील संसारका सम्पूर्ण भावात्मक अभिव्यक्तिहरू सङ्गीतमय चेतनाद्वारा नै नियन्त्रित रहेको छ । सङ्गीतको यस गरिमामय महत्त्व निम्न श्लोकद्वारा भल्किन्छ :

*पद्मकन्या बहुमुखी क्याम्पस, बागबजार । Email: rajani_ac@hotmail.com

गीतं वाद्यं तथा नृत्यं त्रयं सङ्गीतमूच्यते ।
सम्यक गीतं च वाद्यं च सामाभि परिगीयते ॥

माथिको श्लोक अनुसार गीत, वाद्य र नृत्यको सामुहिक नाम सङ्गीत हो । यसैगरी सम्यमित भई गरिने गायन वादनलाई विशेष गरी सङ्गीत भनिन्छ ।

ध्वनि नै सङ्गीतको कारक तत्त्व हो । यसैबाट सम्पूर्ण सृष्टिको रचना भएको छ । ध्वनि नै चेतनाको प्रमुख पक्षको रूपमा रहेको पाइन्छ । ध्वनिको शाश्वत स्वरूप ब्रह्माजीलाई प्राप्त भई आद्या-शक्तिस्वरूप सरस्वतीले प्रारम्भिक रूपमा ग्रहण गरिन् तत्पश्चात् सम्पूर्ण सृष्टिको सञ्चालन, स्थायित्व र परिवर्त्य गुणलाई अघि बढाउन भगवान शिवलाई सङ्गीत कला सिकाए । आदिदेव भगवान शिव र आदिशक्ति भवानी पार्वतीद्वारा सङ्गीतको साथै ताण्डव नृत्य तथा लास्यनृत्य सँगसँगै सम्पूर्ण सृष्टिको रचना अगाडि बढाए । शास्त्रीय सङ्गीत नै सम्पूर्ण कलामध्ये प्राचीनतम कला हो (प्रधान, २०७१, पृ. ७७) ।

सङ्गीतको उत्पत्तिको बारेमा वैदिक र पौराणिक ग्रन्थअनुसार अनुमानित किंवदन्तीहरूका साथै वैज्ञानिक विश्लेषणद्वारा जुनसुकै कुराहरू उल्लेख गरिएको भएपनि, निश्चित उचाइमा रहेको निरन्तर र नियमित तथा स्थिर ध्वनि नै सम्पूर्ण सृष्टिको कारण स्वरूप रहेको छ (आचार्य, २०५६, पृ. ५) ।

शास्त्रीय सङ्गीत केवल सङ्गीतको उद्गम स्रोत मात्र नभई यो व्याकरण पनि भएकोले कतिपय सङ्गीतप्रेमीहरूले यसलाई क्लिष्ट र कठोर भएको व्याख्या गर्दछन् (रेग्मी, २०७७, पृ. १) । वास्तवमा गुरु-शिष्य परम्पराअन्तर्गत रही शास्त्रीय सङ्गीत शिक्षा लिने लगनशील साधकहरूको लागि भने यो सरल र सहज रूपमै बुझ्न र सिक्न सकिन्छ । भाषा साहित्य आदिमा व्याकरणको ठुलो महत्त्व रहे जस्तै शास्त्रीय सङ्गीतमा यसको भनै आवश्यकता छ । शास्त्रानुकूल स्वर वर्णले सुसज्जित प्रस्तुत शैलीहरू ध्रुवपद, धमार, ख्याल, टप्पा, तुमरी, भजन, लक्षणगीत, सरगमगीत आदि राग रागिनीमा आधारित भई गाउने बजाउने गरिन्छ (रावल, २०७७, पृ. १५) ।

शास्त्रीय सङ्गीतको व्याकरणले पहिलो आयाम भन्नु नै सप्तसुर हुन् । त्यसमा पनि मूलनाद षडज (सा) पहिलो स्वर हो । दोस्रो पञ्चम स्वर हो । यी दुबै शुद्ध स्वर षडज-पञ्चम भावको आधारमा षडजले पञ्चम उत्पन्न गरे भैं पञ्चमले पाँचौँ स्थानमा ऋषभ (रे) स्वर उत्पन्न गर्दछ । यही सम्वाद भावको क्रममा ऋषभले धैवत (ध), धैवतले गन्धार (ग), गन्धारले निषाद (नी), निषादले मध्यम (म) आदि पाँच तीव्र स्वरहरू रे ग म ध नी उत्पन्न गर्दछन् । यो नै सङ्गीतको बाह्रखरी हो । तीव्र मध्यमको पाँचौँ स्वर क्रमभङ्ग भई छैटौँ स्थानमा कोमल ऋषभ (रे) स्वर उत्पन्न गर्ने हुँदा कोमल ऋषभले कोमल धैवत (ध), त्यसैगरी कोमल धैवतले कोमल गन्धार (ग), कोमल गन्धारले कोमल निषाद (नी), कोमल निषादले कोमल मध्यम (म) गरी पाँच कोमल स्वरहरू उत्पन्न हुन्छन् । यी नै शुद्ध, तीव्र, कोमल बाह्र स्वरहरूको आपसी मेलजोलबाट ३२ ओटा थाटहरूको रचना हुन्छन् । थाटबाट राग, रागहरूमा स्वरहरूको प्रकृतिअनुसार रागका समय निश्चित हुन्छ भने सप्तकमा पूर्वाङ्ग,

उत्तराङ्ग, वादी-सम्वादी तथा स्वरसङ्ख्याको आधारमा रागका जातिहरूद्वारा व्याकरणयुक्त नियमबद्ध भई अनेकौँ रागहरू उत्पन्न हुन्छन् । यी नै रागहरू गाउने तथा बजाउने क्रममा साजवाजहरूद्वारा साथ दिने क्रियालाई सङ्गत गर्ने भनिन्छ ।

अध्ययनको समस्या

हालसम्म प्रचलित ताल तथा कविताहरूमा रहेका समस्याहरूको परिपूर्तिका निमित्त प्रस्तुत लेख तयार गरिएको छ । समस्याहरू निम्न प्रकारका छन् :

- (क) प्रचलित तालहरूकै पनि सुस्पष्ट ढङ्गले ज्ञान नहुनु ।
- (ख) सङ्गीतरचनाहरूमा गीतको भाव वा कविता अनुरूप ताल व्यवस्थापन गर्न नसक्नु ।
- (ग) प्रचलित तालहरूमा प्रशिक्षार्थी तथा तबला सङ्गतबिच आवश्यक समन्वय हुन नसक्नु ।

अध्ययनको उद्देश्य

समस्यामा विषयवस्तु तथा कार्य सम्पन्न गर्नको लागि यस लेखद्वारा उचित समाधान खोजिएको छ । यसभन्दा अघि कुनै पनि खोज तथा अनुसन्धान यस अनुरूप नभएको हुँदा प्रस्तुत लेखले उक्त जिज्ञासा तथा अभावको परिपूर्ति गर्ने उद्देश्य लिएको छ । निम्न लिखित मूल उद्देश्यहरू नै यस समस्याको समाधानको गहनाहरू हुन् ।

- (क) प्रचलित तालहरूको प्रयोगलाई सुस्पष्ट ढङ्गले ज्ञान गराउने ।
- (ख) सङ्गीत रचना अनुसार उचित प्रकारले तालको व्यवस्थापन गर्न/गराउन सक्ने तुल्याउने ।
- (ग) प्रचलित तालहरूमा प्रशिक्षार्थी तथा तबला सङ्गत बिच आवश्यक समन्वयात्मक सम्बन्ध स्थापित गराउने ।

अनुसन्धान विधि

प्रस्तुत लेखले सङ्गीतमा समय मापन गर्ने तत्त्वहरूको विश्लेषण र ताल सम्बन्धी विवरणहरूलाई तथ्यपरक रूपमा उल्लेख गरेको छ । प्राचीन, मध्यकालिन तथा आधुनिककालमा प्रकाशित विभिन्न लेख, अनुसन्धानात्मक पुस्तक तथा स्रोत विधिको प्रयोग गरी प्राथमिक तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । तालसम्बन्धी सन्दर्भहरूलाई गुणात्मक रूपमा प्रस्ट्याउने काम भएको छ । प्राथमिक रूपमा तालसम्बन्धी सान्दर्भिक शब्दहरूलाई परिभाषित गरिएको छ भने द्वितीयक रूपमा तालका लिपिबद्ध तथ्याङ्कहरूलाई प्रयोगात्मक शास्त्रको रूपमा प्रस्तुत गर्ने कार्य भएको छ । द्वितीयक रूपमा प्राचीन ताल तथा नवीन तालहरूको परिचयात्मक ढाँचा तथ्यपरक रूपमा समय सान्दर्भिक विधिसम्मत ढङ्गले सम्पन्न गरिएको छ ।

विमर्श र नतिजा

यसभन्दा पूर्व प्रस्तुत शीर्षकका सम्बन्धमा अध्ययन अनुसन्धान नभएको हुँदा प्राथमिक तथा द्वितीयक विधिअन्तर्गत सैद्धान्तिक तथा प्रयोगात्मक विश्लेषण गरी तथ्यपरक रूपमा यो लेख प्रस्तुत गरिएको छ । गहन छलफल तथा सङ्गीत सभाहरूमा भएको प्रस्तुति, रेडियो, टेलिभिजनलगायत सामाजिक सञ्जाल समेतका विद्युतीय माध्यमद्वारा गरिएका अनुभवको आधारमा निकालिएका परिणामहरूलाई समेत यस लेखमा समेटिएको छ । विलम्बित, मध्यलय, द्रुतलय आदिमा सङ्गत गरिने तालहरूलाई प्रस्तरूपमा छुट्याइएको छ । गीतका विविध प्रकार तथा शैलीहरू साथै तिनमा सङ्गत गरिने लामा छोटा तालहरूलाई सिलसिलाबद्ध रूपमा अनुबन्धित गरी अध्ययन गर्नु यस लेखको मूल तात्पर्य रहेको छ ।

सङ्गत

मूल प्रस्तोताद्वारा जुन राग र गीत गाउने बजाउने गरिन्छ त्यसलाई साथ दिनको लागि प्रयोग गरिने वाद्यवादनका बाजाहरू बजाएर अर्थात् सिँगारेर अघि बढाउने क्रियालाई सङ्गत भनिन्छ । सङ्गत गरिने बाजाहरू हार्मोनियम, सारङ्गी, बाँसुरी, सहनाई, इसराज, सितार, सरोद, भायोलिन आदिले गायन वादनमा सुरुमा सङ्गत गरिन्छ भने गीतका बन्दिस तथा गत सुरु भएपछि अवनद्ध तथा घनवाद्य जस्तै तबला, मृदङ्ग, पखावज, मादल, खी, पखिमा (पख्वाज), ढोलक, दमाहा, ट्याम्को, धिमे, नगरा, झ्याली आदिले विभिन्न तालहरूमा सङ्गत गर्ने गरिन्छ । तबलावादकहरू गायन, वादन तथा नृत्यको चालचलन र गीतअनुसार ताल सङ्गत गर्दा तिन प्रकारबाट १) साधारण साथ सङ्गत २) लपेटसहितको साथ सङ्गत तथा अन्त्यतिर ३) सवाल जवाफ सहितको साथ सङ्गत गर्नमा निपुर्ण हुनुपर्दछ (शाक्य, २०६७, पृ. ७५) । त्यस्तैगरी स्वतन्त्र तबला वादन (सोलो) मा माथि उल्लिखित सुर वाद्यहरूद्वारा विभिन्न तालमा लहरा (नगमा) बजाएर तालको मात्रा प्रष्ट देखिने गरी सङ्गत गरिन्छ ।

तालको परिचय

शास्त्रीय सङ्गीतमा गायन वादन प्रस्तुत गर्दा समय मापन गर्ने विधा नै ताल हो अर्थात् सङ्गीतमा समय नाप्ने क्रियालाई ताल भनिन्छ (आचार्य, २०५६, पृ. ५२) । कुनै पनि गीत तथा धुनको साथसाथै लामा तथा छोटा समयचक्रहरू दोहोरिरहने हुँदा समयको यस्तो आवर्तन निश्चित गर्नको लागि विभिन्न तालका बोलहरू निर्माण गरेका छन् जसलाई तबला, मृदङ्ग, पखावजमा बजाएर सङ्गत गर्ने गरिन्छ । हरेका मात्रा बराबरी समय कालखण्डमा हुनुलाई लय भनिन्छ जस्तै घडीको टिकटिक गरी बराबर कालको बिचमा शब्द निकाल्दछ (माथेमा, २००३, पृ. २१) । हरेक तालमाआ-आफ्ना निश्चित मात्रा, ताली, खाली र बोलहरू हुन्छन् (जङ्गम र साथीहरू, २०५७, पृ. ५४)।

लयात्मक बोल, मात्रा, विभाग, ताली र खालीयुक्त तबलाका २४ ओटा बोलवर्णहरूलाई बोलेर अर्थात् बजाएर समय मापन गर्ने क्रियालाई ताल भनिन्छ (उपाध्याय, २०५८, पृ. २८) । गायन, वादन तथा

नृत्यमा न्यूनतम मात्रा समूहलाई नाप्ने यन्त्रलाई ताल भनिन्छ जस्तै १६ मात्राको त्रिताल, १२ मात्राको एकताल, १० मात्राको भ्रमताल र शूलपाणीताल, ८ मात्राको कहरवा ताल, ६ मात्राको दादरा ताल, १८ मात्राको मत्तताल आदि धेरै प्रकारका तालहरू बन्दछन् (पाण्डे र अन्य, २०३४, पृ. ५५) । विभिन्न लयका बोल मात्रा अनुसार बनेका प्रचलित तथा अप्रचलित तालहरू सैर्यौंको सङ्ख्यामा रहेका छन् तर प्रचारमा भने १२ ओटा जति तालहरू मात्र रहेको पाइन्छ ।

केही गुणीजनहरूको मतानुसार (के. वासुदेव शास्त्री, कैलाशचन्द्र देव बृहस्पति, भरतमुनि, पं. अहोवल) छन्द शास्त्रको आवृत्ति, लामा छोटा मात्रा समूहको बन्धन, लघु, गुरु, प्लुत अङ्गादिका स-शब्द एवम् निःशब्द क्रियाद्वारा गीत, वाद्य तथा नृत्यमा काल तथा मात्रा मापन गर्ने क्रियालाई सङ्गीतमा ताल भनिन्छ (शुक्ल, सन् १९८७, पृ. ५) ।

माथि उल्लिखित तालका परिभाषाहरू गहिरिएर अध्ययन, चिन्तन तथा मनन गर्दा शास्त्रीय सङ्गीतमा ताल बज्ज थालेपछि चेतनशील मानव मन मस्तिष्कमा एक प्रकारको स्वतः स्फूर्त उर्जा उत्पन्न हुन्छ । शरीर मनमा गतिशीलता उत्पन्न भई आनन्दको आविर्भाव हुन थाल्दछ । तालसहितको सङ्गीतले शरीरसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण चेतनालाई नृत्यमय बनाईदिन्छ । सुर, लय तथा तालको यही सङ्गीतमय अस्तित्व नै राग तथा अनुरागको परम विलासमय अनुभूति हो ।

तालको उत्पत्ति

तालको उत्पत्ति समयको गतिशीलतामा आधारित छ । विश्वब्रह्माण्ड नै कालको मापन तथा लयात्मकताको आधारमा स्थिर रहेको छ । कालको टुलाटुला समयावधिलाई घण्टा, सप्ताह, पक्ष, महिना, वर्ष, शताब्दी आदिमा विभाजन गर्न सकिन्छ । त्यस्तैगरी स-साना कालखण्डलाई मिनेट, सेकेन्ड, पल, निमेष आदिमा आघात गर्दै तालमा परिभाषित गर्न सकिन्छ । साहित्यिक छन्द शास्त्रानुसार कविता वाचन गर्दा शब्दमा रहेका लघु तथा गुरुमात्रानुसार विभिन्न प्रकारका छन्द तथा तालहरूको रचना हुने गर्दछन् । जसमा एकमात्रा काललाई लघु दुईमात्रा काललाई गुरु भन्ने गरिन्छ । यसै आधारमा सङ्गीतमा लामो कालखण्डलाई विलम्बितलयको ताल, मध्यम गतिको कालखण्डलाई मध्यलयको ताल र छोटो र छिटो बग्ने कालखण्डलाई द्रुतलयको ताल भनिन्छ ।

तालका दश प्राण

तालका दश प्राणहरू हुन्छन् जुन तलको श्लोकमा वर्णन गरिएको छ ।

कालोमार्गोक्रियाङ्गानी ग्रहोजाति कला लय ।
यति प्रस्तार कश्चेती ताल प्राण दशस्मृता ॥

यसको अर्थ हुन्छ :

- (१) काल — समय
- (२) मार्ग — हिँड्ने बाटो (बजाउने तरिका)
- (३) क्रिया — सशब्द निःशब्द कार्य
- (४) अङ्ग — लघु गुरु मात्रादि
- (५) ग्रह — सम, विसम, आघात, अनाघात
- (६) जाति — कर्णाटक पद्धतिका चटशत्र, तीस्र, मिश्र, खण्ड र सङ्कीर्ण
- (७) कला — कलात्मक शैली
- (८) लय — कालको समान विभाजन
- (९) यति — लयको गति परिवर्तन
- (१०) प्रस्तार — कायदा, पेशकार, रेला, बाँट आदिका विस्तारित स्वरूपलाई तालका दश प्राण भनी स्मरण गरिन्छ ।

केही प्रचलित ताल

विलम्बितलय, मध्यलय तथा द्रुतलयको आधारमा शास्त्रीय गायन, वादन तथा नृत्य आदिमा प्रयोग गरिने केही प्रचलित तालहरू निम्न अनुसार छन् ।

विलम्बितलयका तालहरू

यी तालहरू विलम्बित ख्याल, ध्रुवपद, धमार जस्ता गायन शैलीहरूमा बजाएर सङ्गत गरिन्छन् । विलम्बित ख्यालका तालहरू यस प्रकार छन् :

तीलवाडाताल : यो तालमा १६ मात्रा हुनाको साथै ४/४ मात्राका ४ विभाग हुन्छन् । यस तालमा १ मा सम, ५ र १३ मात्रामा दोस्रो र तेस्रो ताली तथा ९ मात्रामा खाली पर्दछ । यो तालमा विलम्बित ख्यालहरू गाइन्छ ।

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
धा	तिरकिट	धी	धी	धा	धा	ती	ती	ता	तिरकिट	धी	धी	धा	धा	धी	धी
×				२				०				३			

(आचार्य, २०५६, पृ. ३१)

वाद्यवादकहरूले भने १६ मात्राका विलम्बित तीनतालमै अधिकांश गीतहरू बजाउने गर्दछन् ।

आडाचौताल : यो १४ मात्राको ताल हो । यसमा २/२ मात्राका ७ विभाग हुन्छन् । पहिलो मात्रामा सम अर्थात पहिलो ताली, दोस्रो, तेस्रो र चौथो ताली क्रमशः तेस्रो, सातौँ र एघारौँ मात्रामा पर्दछन् । ३ ओटा खाली पाँचौँ, नवौँ र तेह्रौँ मात्रामा पर्दछन् । यसमा अधिकांश विलम्बित ख्याल नै गाइन्छ ।

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४
धी	तिरकिट	धी	ना	तु	ना	क	ता	तिरकिट	धी	ना	धी	धी	ना
×		२		०		३		०		४		०	

(आचार्य, २०६८, पृ. ३०)

भुमराताल : भुमरा १६ मात्राको ताल हो । यसमा ३/४, ३/४ मात्राको ४ विभाग हुन्छन् । पहिलो मात्रा सम, चौथो र एघारौँ मात्रामा दोस्रो, तेस्रो ताली पर्दछ भने एउटा खाली आठौँ मात्रामा देखाइन्छ । यो विलम्बित ख्यालको लागि रचना भएको ताल हो ।

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४
धी	-धा	तिरकिट	धी	धी	धागे	तिरकिट	ती	-ता	तिरकिट	धी	धी	धागे	तिरकिट
×			२				०			३			

(आचार्य, २०६८, पृ. ३०)

एकताल : १२ मात्राको यो तालमा २/२ मात्राको जम्मा ६ ओटा विभागहरू हुन्छन् । यस तालमा २ वटा खाली अनि ४ ओटा तालीका विभागहरू हुन्छन् । ३ र ७ मात्रामा खाली पर्दछन् भने ५, ९ र ११ मात्रामा ताली पर्नुका साथै पहिलो मात्रामा सम पर्दछ । सबैजसो कलाकारले विलम्बित गायन यसै तालमा गाउन मन पराउँदछन् भने सुरुमा विलम्बित ख्याल सिकाउँदा पनि अक्सर विलम्बित एकतालमा नै बन्दिस सिकाइन्छ । यसको प्रत्येक मात्रालाई ४/४ मात्राको हिसाबमा सजाई १२X४ = ४८ मात्रामा विद्यार्थीलाई विलम्बित लयको ज्ञान गराइन्छ ।

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
धी	धी	धागे	तिरकिट	तु	ना	कत्	ता	धागे	तिरकिट	धी	ना
×		०		२		०		३		४	

(आचार्य, २०६८, पृ. ३०)

ध्रुवपद गायनका प्रचलित तालहरू यस प्रकारका छन् :

मत्तताल : अठार मात्राको यस तालमा २/२ मात्राका ९ विभागहरू छन् । पहिलो मात्रामा सम पर्दछ भने दोस्रो, तेस्रो, चौथो, पाँचौँ र छैटौँ ताली क्रमशः पाँच, सात, एघार, तेह्र र पन्ध्र मात्रामा पर्दछन् । त्यसैगरी ३ ओटा खाली ३, ९ र १७ मात्रामा आउँदछन् । ध्रुवपद गायनको लागि यो अत्यन्तै सुहाउँदो जोसिलो ताल पनि हो ।

१ २	३ ४	५ ६	७ ८	९ १०	११ १२	१३ १४	१५ १६	१७ १८
धा ५	धी ड	न ग	धी ड	न ग	ति ट	क त	ग दि	ग न
×	०	२	३	०	४	५	६	०

(तण्डुकार, २०७४, पृ. ११)

चौताल : प्राचीन, मध्य तथा आधुनिक कालसम्म पनि अधिकांश ध्रुवपद गायन यसै तालमा गरिन्छ । ध्रुवपद गायनका पदहरू उठान गर्दा विलम्बित लयमा यो ताल बजाइन्छ र चार ठाउँमा ताली पर्दै जाने हुँदा यस तालको नाम चौताल भनी चिनिन्छ । एकमा सम पहिलो ताली, पाँच, नौ र एघारमा क्रमशः अन्य तालीहरू पर्दछन् भने तीन र सातौँ मात्रामा दुईओटा खाली आउँदछन् । यो १२ मात्राको ताल २/२ मात्राका ६ ओटा विभागमा बाँडिएका छन् ।

१ २	३ ४	५ ६	७ ८	९ १०	११ १२
धा धा	दिं ता	क्रिट धा	दिं ता	तित क्त	गदि गन
×	०	२	०	३	४

(तण्डुकार, २०७४, पृ. १०)

सूलताल : यो १० मात्राको ताल हो । यसमा चौतालको चौथो विभागको दिं ता २ मात्रा बोल काटेर १० मात्रा बनाइएको हो । सुरुमा यसको बोल चौताल जस्तै सुनिन्छ । यसमा ५ विभाग छन् । हरेक विभागमा २/२ मात्राका दरले बनेको यस तालमा ३ ताली र २ खालीका विभाग छन् । पहिलो ताली (सम) एकमा, दोस्रो र तेस्रो ताली ५ र ७ मात्रामा छन् भने २ खाली तिन र नौ मात्रामा पर्दछन् । शूलफाक तालले पनि चिनिने यस तालमा विलम्बित लयमा ध्रुवपद गायन गाइने गर्दछन् ।

१ २	३ ४	५ ६	७ ८	९ १०
धा धा	दिं ता	क्रिट धा	तित क्त	गदि गन
×	०	२	३	०

(तण्डुकार, २०७४, पृ. १०)

शूलपाणीताल : यो तालमा १० मात्रा हुन्छन् । २/२ मात्राका ५ ओटा समान विभागहरू हुन्छन् । सबभन्दा ठुलो आघात पर्ने १ मात्रामा पहिलो ताली पर्दछ जसलाई सम भनिन्छ र गुणन चिह्नले देखाइन्छ । त्यसैगरी दोस्रो ताली पाँचौँ मात्रामा र तेस्रो ताली सातौँ मात्रामा अङ्कित गरिन्छ । यो तालमा २ ओटा खाली हुन्छन् । तेस्रो मात्रामा पहिलो खाली र नवौँ मात्रामा दोस्रो खाली जसलाई शुन्य चिह्नले देखाइन्छ । शूलताल पनि १० मात्राकै भएको जसमा चौतालको दोस्रो दिं ता कटाएर अरु सबै बोलहरू चौतालकै भएको हुँदा केही हदसम्म दुबैका बोलहरू समान देखिने हुँदा अलि जोडदार बोलसहितको यो शूलपाणी ताल ध्रुवपद गायनलाई सुहाउने गरी रचना गरिएको हो ।

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
घडान्	घडान्	धीट	धीट	ता	कडान्	तिर	कत	गदि	गन
×		०		२		३		०	

(तण्डुकार, २०७४, पृ. ११)

तीव्राताल : तीव्रा तालमा ७ मात्रा हुनुका साथै यो प्राचीन ताल पनि हो । यसको पहिलो विभागमा ३ मात्रा, दोस्रो र तेस्रो विभागमा २/२ मात्राका गरी जम्मा ३ विभाग छन् । पहिलो विभागको पहिलो मात्रामा सम (ह) द्वारा देखाइन्छ भने दोस्रो विभागको चौथो मात्रामा दोस्रो ताली (२) र तेस्रो विभागको छैठौँ मात्रामा तेस्रो ताली (३) आउँदछन् । ध्रुवपद गायनको प्रारम्भिक अवस्थादेखि नै तीव्रातालको उपयोग हुँदै आएको छ ।

१	२	३	४	५	६	७
धा	दिं	ता	तिट	कत	गदि	गन
×			२		३	

(तण्डुकार, २०७४, पृ. ११)

धमार गायनका प्रचलित तालहरू यस प्रकारका छन् :

धमारताल : धमार गायनमा मात्र यो तालको उपयोग हुन्छ । यो तालका १४ मात्रालाई चार विभागमा बाँड्ने गरिन्छ । केही विद्वानहरूले ३/२/२, ३/२/२ मात्राहरूको ६ विभागमा पनि बाँडेर यस ताललाई देखाउने गर्दछन् तर साधारणतया यस तालमा ४ विभाग नै हुने गर्दछन् । पहिलो विभागमा ५ मात्रा, दोस्रो विभागमा २ मात्रा, तेस्रो विभागमा ३ मात्रा र चौथो विभागमा ४ मात्रा रहेका छन् । यसको पहिलो मात्रामा खालीको बोल 'क' रहेको छ जसमा सम देखाइन्छ । दोस्रो ताली छैठौँ मात्रामा र तेस्रो ताली एघारौँ मात्रामा अङ्कित गरिन्छ भने आठौँ मात्रामा खाली हुन्छ ।

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४
क	धी	ट	धि	ट	धा	-	ग	दि	न	दि	न	ता	-
×				२			०			३			

(तण्डुकार, २०७४, पृ. २८)

मध्य तथा द्रुतलयका प्रचलित तालहरू :

तीनताल : यस ताललाई संस्कृतमा त्रिताल भनिन्छ । ४/४ मात्राका चार विभागहरूमा १६ मात्रा रहेका हुन्छन् । पहिलो मात्रामा सम जहाँ पहिलो ताली पर्दछ । दोस्रो र तेस्रो ताली पाँचौ र तेह्रौँ मात्रामा पर्दछ भने नौँ मात्रालाई खाली भनिन्छ । त्रिताल (तीनताल) शास्त्रीय सङ्गीतको तीनओट्टे विधा गायन, वादन र नृत्यमा व्यापक रूपमा प्रयोग गरिने ताल हो । अधिकांश गीत, गत, तोडाहरूमा यही तालद्वारा सङ्गत गरिन्छ । प्रारम्भिक स्तरका विद्यार्थीहरूलाई तीनतालमै विभिन्न लयकारी सहित अभ्यास गराइन्छ ।

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
ध	धी	धी	धा	धा	धी	धी	धा	धा	ती	ती	ता	ता	धी	धी	धा
×				२				०				३			

(आचार्य, २०५६, पृ. ५२)

जतताल : यो तालमा १६ मात्रालाई ४ विभागमा बाँडिएको छ । पहिलो मात्रा एकमा सम, पाँचौँ र तेह्रौँ मात्रामा ताली र नवौँमात्रा खाली देखाइएको छ । यो तालमा ठुमरीहरू गाइन्छ । शास्त्रीय गायन पुस्तकमा सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकालद्वारा जततालको ठेका निम्नानुसार देखाइएको छ ।

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
धा	५	धी	५	धा	धा	ती	५	ता	५	ती	५	धा	धा	धी	५
×				२				०				३			

(ढकाल, २०४६, पृ. ३)

पञ्जाबीताल : यो १६ मात्राको ताल हो । यो ताल पञ्जाबबाट प्रचारमा आएको हो । प्रत्येक विभागको दोस्रो र तेस्रो मात्रामा अधकट्टी मात्रा लगाई यो ताल बजाइन्छ । कसै-कसैले प्रत्येक विभागको चौथो मात्रामा तिरकित श भन्ने बोल राखेर पनि ठेका बजाउने गर्दछन् । एकमा सम, ५ र १३ मा ताली, ९ मा शून्य राखिन्छ । यो ताल पनि ठुमरी, राग गायन तथा भजनमा सङ्गत गर्न उपयोग गरिन्छ । सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकालद्वारा लिखित सङ्गीत-सुरसमा यो तालको ठेका यस्तो पाइन्छ ।

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
धा	-धी	-क	धा	धा	-धी	-क	धा	ता	-ती	-क	ता	धा	-धी	-क	धा
×				२				०				३			

(ढकाल, २०५५, पृ. १)

दीपचण्डीताल : यो ताल १४ मात्राको हो । पहिलो र तेस्रो विभाग ३/३ मात्राका र दोस्रो तथा चौथो विभाग ४/४ मात्राका हुन्छन् । यो ताल टुमरी, भजन, आधुनिक गीत, लोकगीत जस्ता शास्त्रीय तथा सुगम सङ्गीतहरूमा समेत व्यापक रूपमा सङ्गत गरिन्छ । एकमा पहिलो ताली, ४ र ११ मात्रामा दोस्रो तथा तेस्रो ताली पर्दछन् । त्यसैगरी आठौँ मात्रामा खाली छोडिन्छ । ताल पुष्पाञ्जली पुस्तकमा यसको ठेका निम्नअनुसार छ ।

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४
धा	धी	५	धा	धा	ती	५	ता	ती	५	धा	धा	धी	५
×			२				०			३			

(उपाध्याय, २०५८, पृ. ६५)

विलम्बित लयका तालहरूमध्ये माथि उल्लिखित १२ मात्राको एकताललाई मध्यलय तथा द्रुतलय दुबैमा त्यही ठेकाद्वारा सङ्गत गरिन्छ ।

भूपताल : १० मात्राको यो तालमा पहिलो र तेस्रो विभाग २/२ मात्राका र दोस्रो र चौथो विभाग ३/३ मात्रामा सजिएका छन् । एकमा सम, तीन र आठमा ताली, छैठौँ मात्रामा खाली देखाई सङ्गत गरिन्छ । शास्त्रीय गीत, गजल, भजन, आधुनिक गीतहरूमा सङ्गत गरिनुका साथै कहिलेकाहीं विलम्बित तथा द्रुत गायन वादनमा समेत यो ताल बजाइन्छ ।

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
धी	ना	धी	धी	ना	ती	ना	धी	धी	ना
×		२			०		३		

(आचार्य, २०६८, पृ. ३९)

कहरवाताल : यो ८ मात्राको ताल हो । यसमा २ विभाग हुन्छन् । एकमा सम र पाँचमा खाली पर्दछन् भने यो ताल शास्त्रीय, भजन, टुमरी, लोकगीत, आधुनिक, गजल, कव्वाली आदिमा सर्वत्र व्यापक रूपमा सङ्गत गरिने ताल हो । द्रुतगतिमा यो ताल चार मात्रा तथा दुई मात्रा जस्तो पनि देखिन्छ ।

१	२	३	४	५	६	७	८
धा	गे	न	ती	न	क	धी	न
×				०			

(ढकाल, २०४६, पृ. २)

रूपकताल : ७ मात्राको यस तालमा तीनओटा विभागहरू छन् । सबै तालहरूको पहिलो मात्रामा सम हुने हुँदा पहिलो भागमा सम नै देखाउनु शास्त्रसम्मत हुन्छ । धमार तालको पहिलो मात्रामा 'क' आए जस्तै रूपकतालमा 'ती' आउने हुँदा सम चिन्हले अङ्कित गर्नु उचित देखिन्छ । पहिलो मात्रामा सम, चौथो र छैठौँ मात्रामा दोस्रो र तेस्रो ताली पर्दछन् । यहाँ नोट गर्नुपर्ने कुरा के छ भने पहिलो मात्रामा खाली देखाउनेहरूले चौथो र छैठौँ मात्रामा २ र ३ अङ्कद्वारा ताली देखाउने गर्दछन् । सङ्गीतामृत प्रथमाहुति तथा राग परिचय भाग - ३ पुस्तकहरूमा रूपक तालको पहिलो मात्रामा शास्त्रसम्मत हुने गरी सप्रमाण सम नै हुनु पर्ने किटान गरिएको छ । रूपक तालमा विलम्बित लय, मध्यलय, द्रुतलयका शास्त्रीय गान, बजान तथा नृत्य आदिलगायत सुगम सङ्गीतका सबै विधाहरूमा यो तालद्वारा सङ्गत गरिन्छ ।

१	२	३	४	५	६	७
ती	ती	ना	धी	ना	धी	ना
×			२			

(श्रीवास्तव, सन् १९९७, पृ. १९०) (आचार्य, २०५६, पृ. ५८)

दादराताल : यो तालमा ३/३ मात्राका २ विभाग हुन्छन् । एकमा सम र ४ मा खाली देखाई सङ्गत गरिन्छ । यो ताल शास्त्रीय, तुमरी, भजन, लोकगीत, आधुनिक गीत, गजल आदि गायन शैलीहरू सबैमा उपयोग हुन्छ ।

१	२	४	४	५	६
धा	धी	ना	ता	ती	ना
×			०		

(श्रेष्ठ, २०६८, पृ. ५७)

निष्कर्ष

सङ्गीतमा सुर र शब्दलाई समयसापेक्ष बनाउनको निमित्त तालको आवश्यकता साथै यसको साथ सङ्गतमा निरन्तरता हुनुपर्दछ । नित्य साधना गर्नाले विलम्बित, मध्य र द्रुतलयका तालहरूमा गाउँदा, बजाउँदा तथा नृत्य गर्दा परिपक्वता आउने हुँदा यी प्रचलित तालहरूमा अभ्यस्त रहनु जरुरी छ ।

माथि उल्लिखित तालहरूमध्ये विशेष गरी तीनताल, एकताल, भूपताल, कहरवाताल, रूपकताल तथा दादराताल नै अधिकांश सङ्गतका प्रमुख तालहरू रहेको सिद्ध हुन्छ । शास्त्रीय सङ्गीतान्तर्गत यी तालहरू सङ्गीतका तीनओटै (गायन, वादन तथा नृत्य) विधाहरूमा सर्वत्र प्रयोग हुने भएकोले ताल सम्बन्धी उचित ज्ञान प्रदान गर्न सैद्धान्तिक तथा प्रयोगात्मक विषयवस्तुलाई उजागर गरिएको छ । गीत तथा सङ्गीत रचनाको व्यवस्था गर्न माथि उल्लिखित तालहरूको साधनाबाट विद्यार्थीहरूमा परिपक्वता आउनेछ । तालका विभिन्न बोलहरूको उच्चारणमा एकरूपता ल्याई प्रशिक्षार्थी तथा तबला सङ्गतबिच स्पष्ट सम्बन्ध कायम गर्नु यस लेखको प्रमुख निष्कर्ष हो । अन्ततः, विश्व ब्रह्माण्डका सम्पूर्ण ध्वनिहरूलाई तालबद्ध लयात्मक रूपमा आफ्नो नियन्त्रणमा बाँधेर राखेको यथार्थ नै वास्तविकता हो ।

सन्दर्भ सूची

- आचार्य, एस. (२०५६). *सङ्गीतामृत प्रथमाहुति*. काठमाडौं : सङ्गीतामृत प्रकाशन समिति ।
- आचार्य, एस. (२०६८). *आश्रय रागामृत प्रथमाहुति*. काठमाडौं : सङ्गीतामृत प्रकाशन समिति ।
- आचार्य, एस. (२०६८). *आश्रय रागामृत द्वियाहुति*. काठमाडौं : सङ्गीतामृत प्रकाशन समिति ।
- उपाध्याय, एच. (२०५८). *ताल पुष्पाञ्जली*. काठमाडौं : होमनाथ उपाध्याय ।
- जङ्गम, डी., र रावल, बी. (२०५७). *सङ्गीतसुरभि* (भाग १). काठमाडौं : भृकुटी पुस्तक भण्डार ।
- ढकाल, एन. (२०५५). *सङ्गीत-सुरस*. काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- ढकाल, एन. (२०४६). *शास्त्रीय गायन*. काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- पाण्डे, आइ., रेग्मी, एस., र योज्जन, जी. (२०३४). *सङ्गीताञ्जली*. काठमाडौं : श्री पाण्डे ।
- प्रधान, एस. (२०७१). *सङ्गीत निबन्ध सङ्ग्रह*. काठमाडौं : भुँडीपुराण प्रकाशन ।
- माथेमा, पी. (२००३). *सङ्गीत प्रवेशिका*. नेपाल : नेपाली भाषा प्रकाशनी समिति ।
- रावल, बी. (२०७७). "शास्त्रीय सङ्गीत परम्पराको प्राचीनता". *सङ्गीत दृष्टि*, वर्ष १, अङ्क १, पृ. १३-१७ ।
- रेग्मी, डी. (२०७७). "नेपालमा शास्त्रीय सङ्गीत : सोचाई र सन्दर्भ". *सङ्गीत दृष्टि*, वर्ष १, अङ्क १, पृ. १-५ ।
- शाक्य, आर. (२०६७). *ताल ज्ञान*. ललितपुर : पं. सत्यनारायण चौधरीस्मृति प्रतिष्ठान ।
- शुक्ल, टी. (सन् १९८७). *ताल तरंग* (भाग ३). बरेली (उ.प्र., भारत) : प्रकाश बुक डिपो ।
- श्रीवास्तव, एच. (इ. १९९७). *राग परिचय* (भाग ३). इलाहवाद : सङ्गीत सदन प्रकाशन ।
- श्रेष्ठ, पी. (२०६८). *शैलेश्वरी राग सागर*. काठमाडौं : सुरक्षा श्रेष्ठ ।